

УДК 377:656.6(09)»19/20»(043.3)

Ляшкевич А. І.*

ФУНКЦІОНУВАННЯ МОРСЬКИХ КЛАСІВ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті на основі багатьох розроблених історичних та архівних джерел автор намагається висвітлити рушійні сили для виникнення та функціонування морських класів на півдні України в другій половині ХІХ століття. Дослідження доводить, що з 1869 року почали відкриватися морські класи, що випускали разом близько двох із половиною сотень фахівців на рік. З 1872 по 1884 роки було відкрито морські класи на українських територіях: у Бердянську, Керчі, Феодосії, Севастополі, Бериславі, Олешках, Одесі, Голій Пристані, Херсоні та Миколаєві, а в кожному навчальному закладі навчалось від 20 до 50 матросів на рік. Автор зазначає, що підготовка в організації навчального процесу в морських класах та у використанні відповідного обладнання мала ряд недоліків: безсистемне навчання, відсутність єдиних програм та низькокваліфікованих учителів. Звертається увага й на прогресивні заходи, які відбувалися, зокрема, на півдні України, у процесі функціонування морських класів, що сприяли розвитку морської освіти та підготовці професійних шкіперів і штурманів для торгового флоту. Автором зазначається, що навчання в навігаційних класах здійснювалося безкоштовно.

Для реалізації мети й визначених завдань у дослідженні було використано такі загальнонаукові методи: емпіричні (спостереження, дослідницький і опис); теоретичні (аналіз, синтез, узагальнення й класифікація), системний, функціональний, конкретно соціологічний.

Автор робить висновок, що в другій половині ХІХ століття було вирішено відкрити морські класи в портових містах для розвитку торговельного флоту. Морські заняття були доступні всім і були призначені для людей, які мали роботу на морі. Відзначено, що це дослідження є основою для подальшого вивчення питання щодо функціонування й розвитку морських навчальних закладів на півдні України в ХХ-ХХІ століттях.

Ключові слова: морська освіта, навчальні заклади, морські спеціалісти, умови навчання, випускники, морехідні класи, розряди, штурмани, шкіпери.

Увага до професійного навчання, що виникла з середини ХІХ століття, була викликана вступом Росії в індустріальну епоху й розвитком промислового виробництва, яке призвело до посилення спеціалізації й поділу праці. До цього часу в Російській імперії існувало лише шість навчальних закладів, які готували моряків для комерційного флоту: Кронштадтська рота торговельного мореплавання, Херсонське училище торгового мореплавання, шкіперські курси в Архангельську й у Кемі, навігаційні курси в Лібаві, приватне навігаційне училище в Ризі. Розвиток промисловості й торгівлі в цей період призвели до децентралізації управління технічними й комерційними навчальними закладами, демократизації складу випускників, виникненню неурядових навчальних закладів, зокрема, морських класів на півдні України.

Метою цієї статті є спроба висвітлити рушійні сили виникнення та функціонування морських класів на півдні України в другій половині ХІХ століття.

Для досягнення мети було визначено такі завдання:

1. Здійснити пошукову роботу архівних та інших матеріалів із досліджуваної проблеми.

2. Проаналізувати архівні й історичні джерела щодо функціонування морських класів у другій половині ХІХ століття.

3. Обґрунтувати вплив історичних подій на діяльність морських класів та визначити їхню роль у розвитку морської освіти в другій половині ХІХ століття.

Для досягнення мети й реалізації визначених завдань у роботі було використано такі загальнонаукові методи дослідження: емпіричні (спостереження, дослідницький,

*© Ляшкевич А. І.

опис); теоретичні (аналіз, синтез, узагальнення, класифікація), а також системний, функціональний, конкретно соціологічний.

Сьогодні актуальним залишається питання про становлення й розвиток морської освіти, про які йдеться в працях науковців: Афанасьєва-Чужбинського О. [1], Барбашева М. [2], Верещагіна О. [5], Веселага Ф. [6], Виноградова В. [7] та ін. Окремі відомості, пов'язані з функціонуванням морських класів, можна зустріти в працях Вальдемара Х. [3; 4], Філіпова Ю. [12], а також інформація про їхню діяльність зафіксована в інших матеріалах з історії російського флоту [11], у історичних архівних матеріалах [8; 9].

З історичних документів відомо, що перші морехідні класи (приватні дворічні курси для моряків-практиків) на території Російської імперії виникли за ініціативою Христіана Вальдемара – на той час одного з організаторів «Императорского Общества для содействия русскому торговому мореходству», у 1864 році в м. Гайнаж біля Риги. В одній із численних праць Х. Вальдемара, присвячених морській освіті, читаємо таке: «Теперь у нас сухопутный люд считает матроса торгового флота чуть ли не самым презренным промышленником, негодяем, пьяницей и проч. Весьма понятно, что вследствие этого общего презрения к труженикам-морякам сначала многие... не понимали смысла и назначения наших мореходных школ. Да и теперь многие их не понимают» [3, с. 204].

Саме в цьому році при Міністерстві фінансів було створено спеціальну комісію для розробки законодавчої бази діяльності морехідних класів. Уже в 1867 р. було затверджено низку підготовлених комісією документів: «Положение о мореходных классах», «Правила о порядке признания шкиперов и штурманов в сих званиях», «Правила для производства испытаний на звание шкипера и штурмана» [6, с. 203-209]. Правилами було уведено нові судноводійські звання – капітан і штурман, кожне з яких мало чотири розряди (усього було визначено вісім звань, які надавали право обіймати певні посади).

У положенні про морехідні класи зазначалося, що купецькі, міські та інші громади приморських поселень мають право створювати в містах-портах морехідні класи: «купеческим, городским и всяким другим обществам разрешается учреждать в прибрежных местностях империи мореходные классы, с целью доставления посвятившим себя мореходству лицам возможности приобретать знания, нужные для их промыслов, и в особенности для занятия должностей штурманов и шкиперов на торговых судах, парусных и паровых» [там само].

Ініціаторами створення морехідних класів виступали особи, які були зацікавлені в цьому (наприклад, підприємці) і мешкали безпосередньо в тому населеному пункті, де планувалося відкриття закладу. З'ясовувалися умови: можливі приміщення, кількість людей, готових надати матеріальну підтримку, кількість викладачів. На підставі зібраних відомостей розроблявся проект навчального закладу, який разом із клопотанням місцевої влади доправлявся до Міністерства фінансів [11, с. 923].

Після отримання дозволу від Міністерства фінансів та Міністерства народної освіти, затверджувалося положення про новий навчальний заклад. Міністерство фінансів забезпечувало регулярне фінансування, на жаль, встановленого обсягу, без урахування потреб кожної морехідної школи. Решту коштів надавали місцева дума та товариства.

До морських навчальних закладів нового формату приймалися особи всіх станів і віку, які мали свідоцтво про грамотність (свідчення вміння читати і писати) та плавальний досвід (16 місяців – для школи 1-го розряду, 24 – для школи 2-го, 36 – для 3-го розряду, з яких не менше 12 місяців мала бути штурманська практика) [2, с. 64]. За положенням класом керував завідувач, який одночасно був старшим викладачем і зберігачем навчальних посібників. Упродовж трьох шестимісячних курсів (зимові місяці) слухачам викладалася теорія судноводіння; решта часу присвячувалася

практичним вправам у мореплаванні. Х. Вальдемар особисто опікувався морехідними класами, допомагав матеріально (через Товариство сприяння РТМ), підтримував рекомендаціями викладачів щодо укладання навчальних посібників.

У перших морських класах не існувало чітких термінів навчання, проте диплом шкіпера або штурмана, який звільняв від рекрутської повинності та подушного податку, можна було отримати лише після досягнення 21-річного віку. Відповідно до затверджених правил отримання дипломів передбачало складання іспитів «правительственной испытательной комиссии» за програмами, установленними для трьох судноводійських звань, що відповідали трьом розрядам морехідних класів:

1) для штурманів каботажного плавання - наявність елементарної грамотності, знання математики, геометрії та плоскої тригонометрії (без доведення), скороченої географії, навігації та морської практики - морехідні класи 1-го розряду;

2) для шкіперів каботажного плавання та штурманів далекого плавання - наявність елементарної грамотності, знання математики, геометрії та плоскої тригонометрії (без доведення), скороченої географії, навігації та морської практики, а також морехідної астрономії, додаткових відомостей із навігації та морської практики, діловодства та обрахунків, знання іноземної мови - морехідні класи 2-го розряду;

3) для шкіперів далекого плавання - елементарна грамотність, знання математики, геометрії та плоскої тригонометрії без доведення, скороченої географії, навігації та морської практики, морехідної астрономії та морської географії, додаткових відомостей із навігації та морської практики, діловодства та обрахунків суднобудування, морського законодавства, англійської мови та пароплавної механіки - морехідні класи 3-го розряду [1, с. 115].

Морехідні класи почали відкриватися з 1869 року, випускаючи разом біля двох із половиною сотень спеціалістів на рік. З архівних документів встановлено, що за п'ять років (1867-1872) відкрилося лише п'ять класів, при цьому жодного – на території Азово-Чорноморського басейну. У період 1873-1881 років було створено 30 морехідних класів: за роки правління Миколи I – лише 3 морехідні школи; за Олександрі II – 33 класи; за часів Олександра III – 6 класів. На кінець XIX століття, у 1895 році, на узбережжі Чорного моря діяло 9 морехідних класів, Азовського – 5 (з 25, які функціонували на території імперії) [5, с. 164]. Морехідні класи не лише відкривали, а й закривали (через неефективність чи нестачу коштів), узагальнену картину отримати важко, оскільки звіти про діяльність до Міністерства народної освіти надсилали не всі заклади. До 1881 року морехідні класи підпорядковувалися Міністерству фінансів і Міністерству народної освіти, після – лише Міністерству народної освіти; із 1897 року морехідні класи було передано в підпорядкування Міністерства фінансів [7, с. 112].

У 1874 році було відкрито морські школи в Феодосії та Бериславі, у 1875 – Голій Пристані, у 1876 – Бердянську, у 1884 – Олешках.

Сутність правил для випробувань на судноводійні звання полягала в такому: «Всякий, желающий принять начальствование или вождение мореходных судов, парусных, паровых или каботажных, обязывался выдержать соответствующее теоретическое испытание и получить диплом на судоводительское звание» [12, с. 23].

Випробування проводилися особливими комісіями, створених начальником краю або губернії в найважливіших портових містах. Кожна випробувальна комісія працювала під головуванням офіцера російського військового флоту, а членами її призначалися викладач математики місцевого навчального закладу, учитель місцевого морехідного класу, два члени від купців і судновласників та два - від шкіперів, що мали відповідні дипломи.

За розрядами ці навчальні заклади розподілялися так: I розряду (готували на звання штурмана каботажного плавання) – 17; II розряду (готували на звання штурмана далекого плавання) – 10; I і II розрядів (штурмана каботажного плавання й штурмана далекого плавання) – 4; I, II і III розрядів (штурмана каботажного плавання,

штурмана далекого плавання й шкіпера далекого плавання) – 10.

Як бачимо, у ті часи було створено 41 навчальний заклад, який готував морських фахівців для забезпечення суден різними спеціалістами.

Узагальнюючи архівні дані, можна отримати таку історико-географічну схему відкриття морехідних класів на Азово-Чорноморському узбережжі: 1872 рік – Херсон, 1873 – Миколаїв, 1874 – Таганрог, 1875 – Севастополь, 1875 – Керч, 1876 – Ростов-на-Дону, 1898 – Одеса.

З архівних матеріалів встановлено, що з 1872 по 1884 роки на українських територіях було відкрито морехідні класи в Бердянську, Керчі, Феодосії, Севастополі, Бериславі, Олешках, Одесі, Голій Пристані, Херсоні та Миколаєві. Кожен навчальний заклад готував від 20 до 50 моряків на рік [8].

Учні морехідних класів розподілялися на три відділення: молодше, середнє, старше.

Зокрема, учні молодшого відділення оволодівали знаннями з таких дисциплін:

- з російської мови – читання, списування з книжки, диктанти;
- з арифметики - таблиці російських вимірювань, роздроблення й перетворення іменованих чисел і дії над складними іменованими числами;
- з арифметики - дії над простими та десятковими дробами;
- з географії - опис земної кулі;
- з навігації - ознайомлення з морськими приладами;
- з морської практики - ознайомлення з морською термінологією.

З учнями середнього відділення вивчався такий матеріал:

- з геометрії - вимірювання площі;
- з географії - детальний опис усіх частин світу;
- з навігації - виправлення курсу судна, прокладка на карті й визначення місця судна за пеленгами;
- з лоції - короткий опис Чорного та Азовського морів та судноплавних річок, що впадають у ці моря;
- з морської практики - озброєння судна.

З учнями старшого відділення:

- з арифметики - потрібне правило й правило відсотків, урахування векселів і товариства за способом приведення їх до одиниці;
- з геометрії - обчислення площі поверхонь та об'ємів простих геометричних тіл;
- з навігації - просте та складене обчислення шляху судна, ведення шканечного журналу;
- з тригонометрії - розв'язання прямокутних пласких трикутників;
- з географії - огляд Російської імперії та європейських держав;
- з морської практики - керування судном, навантаження й вимірювання вміщення судна, правила попередження зіткнення суден [9].

Крім цього учні морехідних класів вивчали лоції Чорного і Азовського морів, «узаконення о каботажном плаванні», практичні відомості з медицини та гігієни: береження здоров'я та попередження захворювань, вплив атмосфери, води, приміщення, одяжі, харчування.

Класи існували не тільки за рахунок державних субсидій, а й внесків місцевих «товариств» – осіб, які виступили з ініціативою відкриття класів і склали його комітет (керівний орган). Але найчастіше коштів не вистачало, і викладачі зверталися до Товариства з конкретними списками підручників, які було необхідно придбати, або просили (часто через відділення Товариства) клопотати про збільшення державних виплат. У разі обґрунтованого звернення, підкріпленого фактичними даними, а також підтвердженням відділення, правління оперативно реагувало й забезпечувало допомогу через Міністерство фінансів (клопочучись про збільшення допомоги) або через власну скарбницю (одноразовою виплатою). Підтвердженням може слугувати випадок

звернення викладача Голопристанського морехідного класу (гр. Колюжного). У листі повідомлялося, що корабель, на якому він перебував, перекинувся під час шторму на Чорному морі. Колюжний уточнив, що до берега дісталися тільки п'ять осіб із семи, оскільки судно повністю пішло на дно. На судні знаходилися всі навчальні інструменти й підручники. Оскільки вони виявилися втраченими, Колюжний просив Товариство надати допомогу в придбанні нових навчальних матеріалів. Правління звернулося в Географічний департамент при морському міністерстві, після чого в Голу Пристань було надіслано весь необхідний матеріал. Товариство допомагало школам у питаннях державного фінансування, і Вальдемар на засіданні правління в 1879 році зазначав, що «міністр фінансів попереджувально відноситься до всіх прохань Товариства, призначаючи для класів казенні кошти» [10, с. 63].

З середини 80-х років у Міністерстві народної освіти розглядалося питання про реформу системи морехідної освіти. У 1885 році Х. Вальдемар умовив міністра І. Делянова до остаточного затвердження програми реформи послати проект на оцінку до Товариства. Проект готувався кілька років і частинами надсилався для обговорення. Проект, на думку Вальдемара, ніяк не задовольняв вимоги підготовки торгових моряків. Але при цьому зауваження Вальдемара мало враховувалися. У 1887 році він писав, що наші морехідні школи знаходяться в стані бідноти. Основні питання, на яких наполягали в міністерстві: уведення викладання й тестування російською мовою, нова програма іспитів, що не враховувала конкретну спеціалізацію випускника й намір брати людей, які вже закінчили інші школи (тобто, підняти рівень морехідних навчальних закладів до рівня середньої або навіть вищої школи), що приведе до відтоку учнів, які вже мали досвід практичної роботи. Серед випускників будуть переважати білоручки, які не зможуть виконувати обов'язки юнг, полуматросів, матросів тощо і, як результат, усе це призведе до нестачі кваліфікованих морехідних кадрів нижчої ланки й каботажного флоту.

В одній із записок, складених Вальдемаром, подано оцінку роботи чинних морехідних шкіл і зазначено про підготовку проекту реформи, де він пропонував в інтересах торгового флоту Росії відкласти реформу на кілька років. Основний недолік у підготовці проекту, на його думку, полягав у тому, що уряд судить про потреби торгового флоту, в основному, за оцінками військових моряків. Але знайомство їх з морською справою одностороннє, оскільки військовий флот не заробляє гроші сам на себе, як торгове мореплавство, а живе за рахунок скарбниці, тому й завдання підготовки моряків військові розуміли по-іншому. У навчанні військових і цивільних моряків загальне є тільки в курсах математичних дисциплін й астрономії. Недарма в європейських країнах морехідні школи ніде не підкоряються військовим [4, с. 165-174].

Як бачимо, у другій половині ХІХ століття було вирішено відкривати в портових містах навігаційні або морехідні класи для розвитку торгового флоту. Для підготовки професійних шкіперів і штурманів передбачалося безкоштовне навчання в навігаційних класах, без всяких знижок на соціальний статус, фінансове становище, вік, віросповідання тощо. Для навчання в навігаційних класах до учнів висувався лише один критерій – високий рівень навченості й відповідні знання. Морехідні класи були доступні всім і призначалися для людей, пов'язаних з роботою на морі: рибалок, матросів, недипломованих судноводіїв малих вітрильних суден.

Навчання в морехідних класах та їхня комплектація мали ряд недоліків: безсистемне викладання, відсутність єдиних програм, низькокваліфіковані викладачі. Вони довгий час ніким не інспектувалися й були повністю надані самі собі. Незабаром з'ясувався ще один недолік. За задумом авторів реформи, класи призначалися для людей, пов'язаних із морем: рибалок, матросів, недипломованих шкіперів. Насправді вийшло інакше. До них вступали багато абсолютно випадкових людей, які прагнули отримати дипломи, які звільняли від військової повинності. Крім того, тут мали можливість закінчити свою освіту особи, відраховані з інших навчальних закладів

за неуспішність або погану поведінку.

Це дослідження становить базу щодо подальшого вивчення проблеми функціонування й розвитку морських навчальних закладів на півдні України у ХХ – ХХІ століттях, що й убагацьється в перспективі роботи в цьому напрямку.

Література:

1. Афанасьев-Чужбинский А. Поездка по низовьям Днепра. *Морской сборник*. Т. 42. № 8. 1859. С. 332.
2. Барбашев М. К истории мореходного образования в России. М.: Изд-во АН СССР, 1959. 216 с.
3. Вальдемар Х. Разные сведения по мореходству (1891). *Известия Императорского общества для содействия русскому торговому мореходству*. М., 1891. Выпуск XLII. С. 200-212.
4. Вальдемар Х. Щодо добровільної флоті. *Известия*. М., 1891. В. 42. С. 165-174.
5. Верещагин А. Путевые заметки по Черноморскому округу. Изд. Н. Н. Мамонтова. М.: Тип. А. И. Мамонтова. 1874. [4], XI. 203 с.
6. Веселаго Ф. Общий морской список. Часть 7. Царствование Александра I. Д-О. СПб.: Типография Морского министерства, 1893. 672 с.
7. Виноградов В. В. Торгово-мореходное образование в России. М., 1897. 37 с.
8. Державний архів Херсонської області (ДАХО). Ф. 212. Звіт про діяльність морехідних класів (1886 р.). Оп. 46. Спр. 31. Арк. 4.
9. ДАХО. Ф. 212. Звіти про навчальну діяльність Херсонських морехідних класів II розряду (1872-1875, 1879). Оп. 1. Спр. 2. Арк. 41.
10. Протокол правління 3 нояб. 1879. *Известия*. 1880. Вип. 3. С. 63.
11. Полное собрание Законов Российской империи. Собрание второе. Т. 42, 1867. № 64771. 1590 с.
12. Филиппов Ю. Д. История русского торгового флота со второй половины XIX века. СПб., 1908. С. 31.

Lyashkevych A. I.

FUNCTIONING MARINE CLASSES FOR SOUTHERN UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

In the article, based on many historical and archival sources developed, the author tries to highlight the driving forces for the emergence and functioning of marine classes in the south of Ukraine in the second half of the nineteenth century. The research proves that since the year 1869 the marine classes began to open, which produced about two and a half hundreds of specialists a year. From 1872 to 1884, marine classes were opened in Ukrainian territories: in Berdyansk, Kerch, Feodosia, Sevastopol, Beryslav, Oleshky, Odesa, Gol'yi Pristani, Kherson and Nikolaev, and from 20 to 50 sailors per year studied in each educational institution. The author notes that training in the organization of the educational process in marine classes and the use of appropriate equipment had a number of disadvantages: unsystematic training, lack of unified programs and low-skilled teachers. Attention is also drawn to the progressive measures that took place in the process of functioning of the sea classes, in southern Ukraine in particular, which contributed to the development of marine education and the training of professional skippers and navigators for the merchant fleet. The author notes that training in navigation classes was carried out free of charge.

In order to achieve the goals and objectives of the study, the following general scientific methods were used: empirical (observation, research and description); Theoretical (analysis, synthesis, generalization and classification), systemic, functional, specific sociological.

The author concludes that in the second half of the nineteenth century it was decided to open marine classes in port cities for the development of a merchant fleet. Marine classes were available to all and were intended for people engaged in the work of the sea. It is noted that this research is the basis for further study of the functioning and development of marine educational institutions in the south of Ukraine in the XX-XXI centuries.

Key words: maritime education, educational institutions, marine specialists, training conditions, graduates, nautical classes, discharges, navigators, skippers.

Дата надходження статті: «24» листопада 2017 р.